

Danuta Sochacka

LIPNICA MUROWANA – STRUKTURA PRZESTRZENNA I KRAJOBRAZ

LIPNICA MUROWANA – RURAL STRUCTURE AND LANDSCAPE

Streszczenie

Lipnica Murowana prawa miejskie uzyskała w XIV w. Do czasów współczesnych zachowała lokacyjny układ przestrzenny. Korzystne położenie, bogactwa naturalne oraz dobra organizacja i polityka gospodarcza sprzyjały jej rozwojowi i społeczności. Walorami miasteczka są: duży rynek z oryginalną zabudową pierzei XVIII/XIX-wiecznymi kamieniczkami z podcieniami i cały krajobraz osiedleńczy wraz z cennymi obiektami zabytkowymi. Wprawdzie Lipnica utraciła prawa miejskie nadal jest typowym małym polskim miasteczkiem, ale o statusie gminy wiejskiej. Współcześnie, struktura przestrzenna, przesłanki historyczne oraz stopień zainwestowania upoważnia tę miejscowość do wszczęcia starań o przywrócenie jej statusu miasta.

Słowa kluczowe: małe miasteczka, struktura przestrzenna, krajobraz

Summary

Within Poland, there are many localities denoted as small towns. From the historical point of view, political, social and economic needs were always the prime power that impacted the foundation of towns. In order to receive the status of a town, it was necessary to initiate the procedures aiming at receiving a particular location and special municipal rights, and to get a right to perform particular administration functions. There were several factors considered to be prime power generating the creation of such units within a settlement network; those factors were: town's defences, trade, agricultural development (private towns), industrial development, large-scale exploitation of raw materials, formation of large in-

terchanges, spa and recreational qualities of the region where a particular town was situated.

Depending on the political situation and economic climate, the position of those towns within the settlement network underwent various changes. Urbanization processes were decisive. They strongly stimulated the development, and when they ceased, the stagnation occurred and, in some case, it caused such towns to move back and to become demoted to the level of a village.

Lipnica Murowana was located in the 14th century according to the German Magdeburg Law and possessed the municipal rights for more than 300 years. During the 1930s, Lipnica Murowana lost its municipal rights. The post-war (WW II) administrative organization, still in force, was connected with the determination of the rank of the units within the settlement network. Localities, such as Lipnica Murowana, were nominated as rural community centres to perform administrative functions of the lowest stage.

Lipnica Murowana is in the Voivodship of Małopolska, in the eastern part of the Wielickie Foothills. It lies in the Usznica river forks and the Górzeński Brook forks. Lipnica Murowana has a very specific, unique spatial shape owing to the natural conditions of its natural environment. The locality's regular location plan has been preserved until the present times, its form has not changed at all until the present day.

The central place in this town is a big, practically square market with streets running from the corners of this square. Around the market place, there are blocks of housing estates, their frontages are made up of the historic tenements with deep arcades dating back to the 19th century. The plan of the zones beyond the market is well preserved, too, in spite of the progressing functional changes resulting from the general development of the town. The exchanged substance of the existing buildings has not resulted in any physiognomic changes because the architecture of buildings in the central part of this town refers to traditional patterns and prototypes. The contemporary development has not disturbed the historical developed, spatial form developed. Two housing estates, newly built in Lipnica Murowana, along with a large service centre and an industrial-processing centre are situated far from the historical zone. Old hamlets do not disturb the valuable system of the historical buildings and arrangements.

Natural and historical values are the real assets of Lipnica Murowana. This locality has still the status of a village, but, nevertheless, it is all the same a typical Polish small town with its characteristic, unique climate. This town does meet the criteria of a small town, thus, it thinks of applying for the municipal rights to win them back.

WPROWADZENIE

Miejscowości określane mianem *urbs* i *civitas* istniały już w IX w., ale proces najintensywniejszego zakładania miast w Polsce nastąpił w okresie od XII do XV w. Geneza powstania pierwszych miast związana była ze stabilizacją granic i organizacją państwa polskiego, dlatego najwcześniejsze tego typu jednostki miały charakter obronny. Kolejne miasta lokowane były w pobliżu szlaków komunikacyjnych i przejmowały funkcję handlową. Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w okresie od połowy XIV do końca XVIII w.

zaowocował zakładaniem miast prywatnych typu rolniczego. Gwałtowne procesy urbanizacyjne wiążą się z przejściem, na przełomie w XIX/XX w. na gospodarke kapitalistyczną. Zmienia się pozycja jednostek osadniczych w sieci osiedleńczej kraju i ich wcześniejsza funkcja. Powstają miasta i osady przemysłowe, co jest spowodowane rozwojem przemysłu i eksploatacją surowców naturalnych na dużą skalę. Równocześnie zaczyna się zwiększać zainteresowanie obszarami o wybitnych walorach przyrodniczych, na których powstają miasta uzdrowisko-rekreacyjne. Następują też zmiany w układzie komunikacyjnym. Tworzą się duże węzły przeładunkowe, uaktywniające procesy miastotwórcze. Otwarcie się rynków pracy wywołujące migrację ludności z przeludnionych wsi do miast. Kolejnym okresem powstawania miast są czasy powojenne. Radykalne zmiany ustrojowo-gospodarcze, które nastąpiły po niej wiążą się z nowymi podziałami administracyjnymi kraju, reorganizacją sieci osadniczej i realizacją planów gospodarczych. [Sochacka 1975].

Współczesny proces tworzenia się miast ma nieco inny charakter. Szybko rozwijające się jednostki osadnicze sukcesywnie zatracają cechy wsi. Struktura przestrzenna, stopień zainwestowania i zróżnicowanie zawodowe upodabnia je do miast. Spełniwszy kryteria miejskości mają możliwość ubiegania się z urzędu o nadanie praw miejskich lub przywrócenie wcześniej utraconych.

Rozwój, stagnacja lub recesja jednostek osadniczych zależy od wielu czynników. W przypadku małych i średnich miast gwałtowny i intensywny proces urbanizacji powodował tworzenie się dużych aglomeracji miejskich, a nowo tworząca się tkanka zabudowy obrastała sukcesywnie historycznie ukształtowanego centrum. Miasteczka, w których został zahamowany rozwój gospodarczy, powodując stagnację, zachowały do współczesności pierwotną formę przestrzenną. Recesja objęła te z nich, które znalazły się poza strefą ekonomicznego rozwoju. Zdegradowane do wsi mają tylko ślady planu lokacyjnego [Sochacka 1975].

Od zakończenia wojny do lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku to czas, w którym ugruntowała się hierarchiczność jednostek w sieci osadniczej. Miejscowości z rodowodem miejskim, mające miejską strukturę przestrzenną, rozwiniętą sieć usług i większe zróżnicowanie zawodowe zostały miejscowościami gminnymi z funkcją administracyjną najniższego szczebla. W przypadkach otrzymania statusu gminy przez prężne jednostki wiejskie urbanizacja wynikająca z tej roli powodowała zmiany nawiązujące do struktur małomiejskich.

Miasta lokowane na prawie niezależnie od tego czy zachowały prawa miejskie przez cały okres swojej historii, czy zostały w pewnym okresie czasu zdegradowane do statusu wsi zdecydowanie wyodrębniają się spośród jednostek osadniczych [Sochacka 1997].

WALORY NATURALNE I MATERIALNE LIPNICY MUROWANEJ

Miasteczko leży we wschodniej części Pogórza Wielickiego w widłach rzeki Usznicy i potoku Górzeńskiego. Kotlina otoczona jest od południa wzgórzami Beskidu Wyspowego, a z pozostałych stron wzniesieniami Pogórza Wiśniowickiego. Położenie, ciepły klimat, czystość wód, dobre gleby, bogata flora i fauna to naturalne bogactwa miasteczka.

Lipnica Murowana położona jest w województwie małopolskim w powiecie bocheńskim. Ma status wsi gminnej, w skład której wchodzi cztery sołectwa Borówna, Lipnica Dolna, Lipnica Górna i Rajbrot. Powierzchnia ziemi lipniczej wynosi 6062 ha z tego większość powierzchni zajmują użytki rolne (54%) i lasy (40%). Obszar wsi wynosi 390 ha, na której mieszka około 700 mieszkańców.

Lipnica Murowana rozlokowała się u podnóża góry Szubienica w ramionach rzeki Usznicy i potoku Górzeńskiego przy dawnym „węgierskim” szlaku handlowym. Przy trasie komunikacyjnej prowadzącej z Krakowa przez Gdów i Czchów do Nowego Sącza.

Do dziś przetrwało kilkusetletnie założenie przestrzenne miasteczka lokowanego na prawie magdeburskim w XIV wieku. Rynek i przylegające do niego uliczki otacza oryginalna zwarta zabudowa. Materialnym bogactwem wsi są cenne obiekty zabytkowe. Trzy kościoły: pierwszy murowany (św. Andrzeja) z 1364 r. odbudowany po pożarze w 1512 r. i przebudowany w 1720 r., drugi drewniany (św. Leonarda) z lat 1500–1502, wpisany w 2003 r. na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO i trzeci murowany z 1658 r. (bł. Szymona z Lipnicy), klasycystyczny dwór z 1830 r. z częściowo zachowanym XIX wiecznym parkiem dworskim, dwa domy murowane – „starościński” z 1686 r. i drugi z 2 poł. XVIII w., oraz dwa domy drewniane z 1841 i 1848 r., budynek dawnej szkoły parafialnej z XIX w., zrekonstruowany w latach siedemdziesiątych, figury i kapliczki [Kogut 1998; Krupiński 1989].

Lipnica Murowana zwana jest wsią błogosławionych, ponieważ z nią związane są postacie trojga błogosławionych bł. Szymona, Marii Teresy i Urszuli z Ledóchowskich [Wiśniewski 1994].

ORGANIZACJA SPOŁECZNA I PRZESTRZENNA

Miasto założone zostało na prawie średzkim w 1319 r. Potwierdza ten fakt dokument z 1326 r., dotyczący nadania przez króla Władysława Łokietka kolejnego przywileju lokacyjnego.

Lokowana została na 100 łanach frankońskich (przyp. aut. łan fr. liczył od 23–27 ha). Wójt otrzymał 4 łany i dochód „z co trzeciego denara” z gruntów miejskich oraz prawo budowy młynów, kramów rzemieślniczych, łaźni, przywilej pobierania opłat sądowych, łowienia ryb itp., w organizacji miejskiej sprawował władzę przy pomocy trzech ławników. Do jego obowiązków należało stawianie się na pospolite ruszenie.

Miasto zostało rozplanowane zgodnie z zasadami i prawidłami miast średniowiecznych.

Układ miasta w kształcie owalnicowym został wymuszony przez widła cieków. Polek [1993] pisze ...*„Kwadratowy rynek z wybiegającymi w rogach parami ulic. Każda pierzeja rynku podzielona na 5 działek o długości 72 łokci i 24 szerokości (przyp. aut. łokieć wynosi 0,45m). ... „Uliczki miały szerokość działki. Bloki narożne miały po trzy działki. Razem 8 bloków (4 w rynku i 4 poza nim). Oprócz nich był jeszcze jeden usytuowany obok murowanego kościoła, w stronę wschodnią przy starej osadzie za kościołem. Całość miała kształt saka z wlotem od strony zachodniej... i wylotem, od strony południowo-wschodniej”*.

Za panowania Kazimierza Wielkiego miasteczko otoczono wałami ziemnymi i murem z dwiema bramami i wybudowano w 1364 r. kościół murowany jego fundacji. Prawo magdeburskie nadała miastu w 1379 r. królowa Elżbieta, a Kazimierz Jagiellończyk uposażył je w szpital.

W 1502 r. pożar zniszczył prawie całą zabudowę wraz z kościołem św. Andrzeja. Lipnica Murowana szybko podźwignęła się ze zniszczeń, ponieważ Zygmunt I Stary zwolnił mieszkańców z wszelkich opłat na okres dwunastu lat. Z tym okresem wiąże się budowa drewnianego kościoła św. Leonarda poza murami miasta.

W XVI w. Lipnica Murowana zostaje siedzibą starostwa niegrodowego. Posiada pełną zabudowę mieszkalną, dwa kościoły, mury obronne z dwoma bramami (zachodnią Krakowską i wschodnią Węgierską), szkołę, szpital, łaźnię składy, a także wodociągi. Ma rozwinięte rzemiosło a z mieszkających w niej 40. rzemieślników 22. zajmuje się garncarstwem. Ma też przywilej organizowania targów i jarmarków.

Od połowy XVII w. kryzys prowadzi do stagnacji gospodarczej miasta. Szwedzi burzą mury obronne, zmienia się przebieg „traktu węgierskiego”. W 1805 r. władze austriackie likwidują starostwo lipnickie, a miasto wraz z sąsiednimi wsiami sprzedają. Nowy właściciel Kazimierz Bzowski w 1828 r. wytycza rynek Nowego Miasta. Buduje dwór na jego wschodniej pierzei. Aktywizuje gospodarkę, budując cegielnię, tartak i młyn, a liczba ludności wzrasta z 420 do 1057 mieszkańców.

STRUKTURA PRZESTRZENNA I KRAJOBRAZ

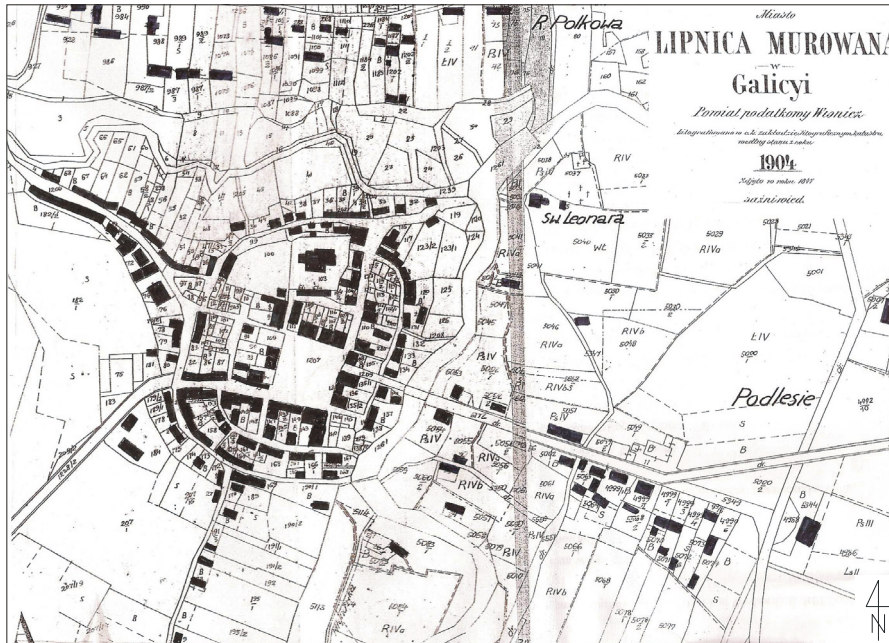
Lipnica Murowana ma zakodowaną w strukturze przestrzennej i krajobrazie swoją przeszłość. Pierwotnie była grodem. Potwierdzają ten fakt dokumenty archiwalne oraz zachowany, charakterystyczny układ przestrzenny. Położenie w widłach dwóch cieków, opasanie miasta murem obronnym z dwiema bramami dawało bezpieczeństwo mieszkańcom. Dowodem jest też typowa dla miast obronnych silnie skoncentrowana zabudowa wokół placu rynkowego, geometryczne rozplanowanie ulic i celowy wybór miejsca.

Miasto zostało zlokalizowane na lekko pochylej płaszczyźnie wzgórza ze stromymi skarpami od strony północno-wschodniej. Otoczono je owalnym pierścieniem murów, których kształt został wymuszony przed lokacyjnym sakowym układem osady, z wylotem od północnego-zachodu. Dzisiejsza ulica biegnąca od centrum w stronę kościoła św. Leonarda pokrywa się ze starą drogą wyjazdową z miasta. Kościół św. Andrzeja wraz z terenem przykościelnym zajmuje północną część wzgórza. Wokół rynku na rzucie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 55,00 x 60,00 m usytuowane są cztery bloki siedliskowe. Kolejne cztery bloki w narożach placu wyznaczają ulice wybiegające z jego naroży. Dziewiąty blok od strony wschodniej zlokalizowany jest przy ulicy wylotowej z miasteczka. Wielkość działek przyrynkowych ma szerokość frontu 10,00 m. i głębokość 30,00, a szerokość ulic stanowi połowę szerokości działki. Przy ulicach odbiegających od rynku działki siedliskowe są dwukrotnie szersze i dwukrotnie płytsze. Znajdujące się na zapleczu bloków siedliskowych drogi gospodarcze przejęły funkcję uliczek miejskich.

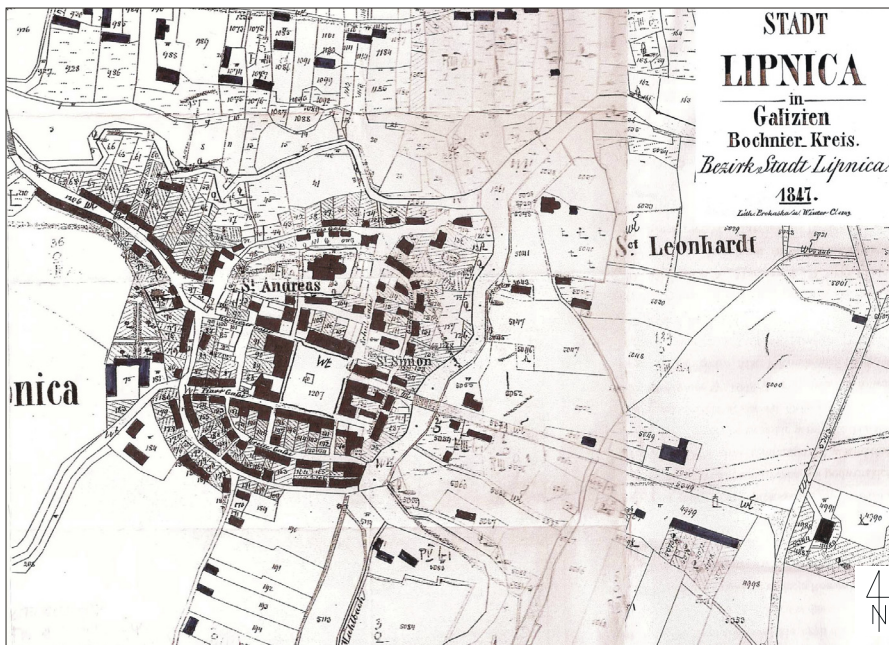
Budowa domu starościńskiego w XVII w. i konieczność wygospodarowania ulicy spowodowała skrócenie linii regulacyjnych, które zaburzyły regularność układu przestrzennego w blokach północnym i wschodnim. Likwidacja murów obronnych i sukcesywne zasypywanie fos dały możliwość zabudowy tzw. terenu „przymurnego”. Ta akcja, mająca miejsce w okresie w XVIII/XIX w. skutkowałą utworzeniem następnych, dostosowanych do sytuacji terenowej bloków siedliskowych.

Analiza map katastralnych z 1847 i z 1904 r. oraz mapy topograficznej z 1992 r. wyraźnie wskazuje, że założenie urbanistyczne z czasów lokacji miasta z niewielkimi zmianami zostało zachowane, a wynikająca z potrzeb i rozwoju gospodarczego wymiana substancji budowlanej nie zmieniła fizjonomii miasteczka (rys. 1, 2, 3). Wokół placu rynkowego dominują zwrócone szczytem, drewniane, półtora-traktowe kamieniczki z przełomu XVIII/XIX w. zdobione głębokimi podcieniami. Architektura nowych domów, w historycznie ukształtowanym centrum, nawiązuje do tradycyjnych wzorców (rys. 4, 5, 6, 7). Dlatego można zaryzykować twierdzenie, że Lipnica Murowana stanowi miasteczko, które zachowało zakrzepłą w czasie formę i swoisty i piękny krajobraz osiedleńczy (rys. 8, 9).

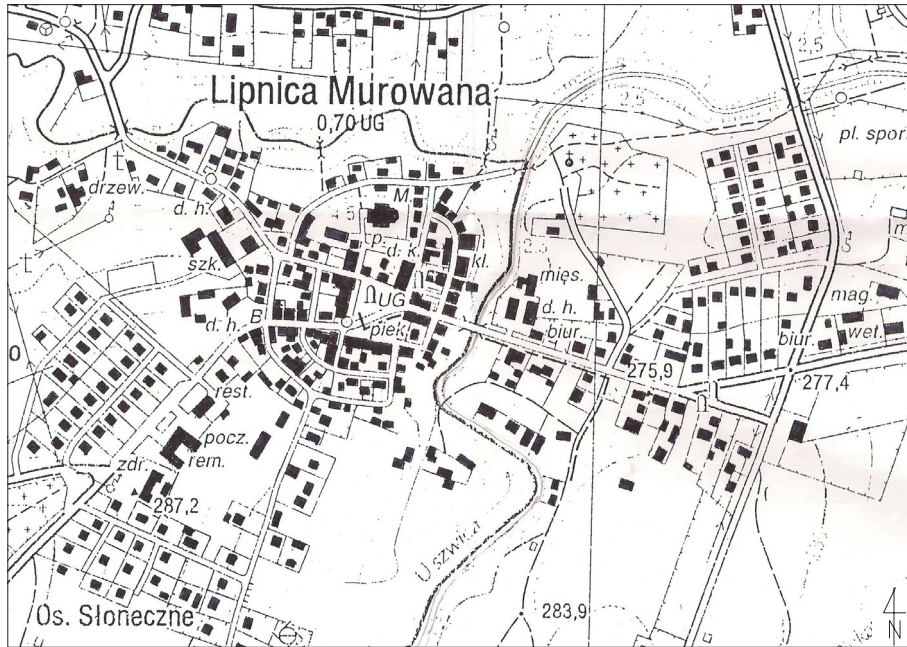
Współcześnie powstałe osiedla mieszkaniowe „Słoneczne” i „Retro” oraz duże gabarytowo obiekty usługowe wyższego rzędu, przemysłowe i przetwórcze zlokalizowane zostały w pewnej odległości od zabytkowej strefy miasteczka (rys. 3, 9). Tego układu też nie zakłóca rozwijająca się zabudowa historycznie ukształtowanych przysiółków.

Rysunek 1. Lipnica Murowana fragment mapy katastralnej (mokrodruk) z 1847 r. [zbiory własne]

Rysunek 2. Lipnica Murowana fragment mapy katastralnej z 1904 r., [zbiory własne]

Rysunek 3. Lipnica Murowana fragment mapy topograficznej 1992 r. [zbiory własne]

Rysunek 4. Lipnica Murowana fragment centrum z rozwiniętymi pierzejami przyrynkowymi z 1970 r. [www.ginvilla.x.l.pl]

Rysunek 5. Lipnica Murowana. Widok Rynku, 1975 r. [fot. arch. M. Kornecki]

Rysunek 6. Lipnica Murowana. Pierzeja przyrynkowa południowa, 2005 r. [zbiory własne]

Rysunek 7. Lipnica Murowana. Pierzeja przyrynkowa północna, 2005 r. [zbiory własne]

Rysunek 8. Lipnica Murowana z lotu ptaka 2006 r. [fot. W. Gorgolewski]

Rysunek 9. Lipnica Murowana. Fragment ortofotomapy 2006 r.
[Biuro Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego]

PODSUMOWANIE

Gospodarka rynkowa, oparta na wielofunkcyjnym rozwoju powodowała aktywizację małych miast poprzez wyzwolenie inicjatyw miejscowych. Wyższy poziom wykształcenia i świadomości społecznej powoduje coraz większe zainteresowanie polską kulturą materialną oraz odkrywaniem na nowo rodzimych walorów przyrodniczo-krajobrazowych. Coraz powszechniejsza i ciesząca się dużym zainteresowaniem jest też forma łączenia wypoczynku z edukacją. Dlatego bogata oferta usług (w tym komfort i niewygórowane ceny), organizacja atrakcyjnych i oryginalnych imprez, propozycje różnorodnych form spędzenia czasu dzięki reklamie i promocji zachęci do przyjazdu gości. Służy tym celom również właściwe wykorzystanie historii miejsca, obiektów zabytkowych, reaktywacja zwyczajów, rzemiosł artystycznych itp.

Spółeczność małych miasteczek, takich jak Lipnica Murowana, jest świadoma swojej odrębności i tradycji, wierna tożsamości regionalnej. Status miasta utraciła, po 300 latach ich piastowania, w wyniku wdrażania reformy administracyjnej w 1934 r., jak wiele innych miast. Po II wojnie światowej, w nowo organizowanej hierarchii osadniczej i administracyjnej została gminą wiejską i jest nią do dziś.

Obecnie są szanse na przywrócenia utraconego statusu przez byłe miasta oraz uzyskania praw miejskich przez miejscowości zawsze będące wsiami. Jednak warunki, jakie stawia się jednostkom osadniczym, które chcą się o nie starać

są trudne do spełnienia. Mianowicie: liczba mieszkańców powinna przekraczać dwa tysiące, ponad połowa ludności musi utrzymywać się z pracy w sektorach gospodarczych pozarolniczych, powierzchnia użytków nie może przekraczać jednej trzeciej powierzchni całkowitej. Struktura przestrzenna musi mieć charakter miejski, posiadać infrastrukturę techniczną (przede wszystkim wodociągową i sanitacyjną). Ważkimi warunkami są przesłanki historyczne.

Lipnica Murowana spełnia te warunki poza liczbą mieszkańców. Władze gminy, mając poparcie mieszkańców, przymierzają się do złożenia wniosku i wymaganej dokumentacji do wojewody, który po wydaniu oceny skieruje sprawę do ministra spraw wewnętrznych i administracji. Zachętą jest zmiana przepisów, która nastąpiła w 2005 r., sprzyjająca małym miasteczkom. Będą one mogły korzystać z takich samych przywilejów ekonomicznych jak wsie, to znaczący z subwencji oświatowej, dotacji dla rolników unijnych z unijnych grantów.

BIBLIOGRAFIA

- Kogut Sz. *Historyczna ścieżka dydaktyczna. Lipnica Murowana*. Tarnów 1998.
Kobylarczyk K. *Chcę być miastami*. Dziennik Polski nr 45 z 22. II. 2008.
Krupiński B. *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*. Wyd. PTTK „Kraj” Warszawa–Kraków 1989.
Polek E. *Lipnica Murowana (zarys dziejów) do 1985 roku*. Tarnów 1993.
Sochacka D., *Funkcje społeczno-gospodarcze a struktura przestrzenna małych miasteczek*. Praca doktorska (maszynopis) 1975.
Sochacka D. *Struktura przestrzenna, znaczenie i funkcje małych miasteczek w sieci osadniczej*. Przegląd Geodezyjny nr 10/2007 W.
Wiśniewski S. *Lipnica Murowana. Sanktuarium trojga błogosławionych*. Kraków 1994.

Dr hab. inż. Danuta Sochacka
Katedra Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
ul. Balicka 253 a, 30-149 Kraków

Recenzent: Prof. dr hab. Zbigniew Piasek